

AZERBAYCAN

Betül ASLAN*

Bir milletin kültürü, geçmişinden süzülüp gelen maddî ve manevî değerlerin tümü ve zaman içinde kendisine has duyusu, düşünüş, ifade ediş tarzı ile ortaya çıkmaktadır. Dünya milletlerinin çeşitli kültürleri vardır. Bunlar arasında Türk milletinin kendine özgü köklü ve zengin milli kültürü büyük önem taşır. Bu kültür Türklüğün doğuşu ile başlamış zamanla gelişerek, binlerce yıl Türk toplumlarını "millet" olarak ayakta tutmuş, onlara "Türklük" damgasını vurmuştur.

Bugün Türkiye ve Türkiye haricinde yaşayan Türkler, Anadolu Türk'ü, Azeri, Kazak, Tatar, Türkmen vb. gibi adlarla çağrılmaktadırlar. Fakat bütün bu Türk toplulukları Türk milletinin bölünmez birer parçalarıdır. Biz burada konumuz gereği, bugün herbiri bağımsızlıklarına kavuşmuş olan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan'ın coğrafi, tarihî ve kültürel gelişmesini ele alacağız.

Azerbaycan 200.000 km².lik bir sahayı içine alan ve 20 milyon Türk'ü barındıran bir islam ülkesidir. Azerbaycan, 19.asrın ilk çeyreğinde ikiye ayrılmış ve Aras nehrinin kuzeyinde kalan (87.000 km² ve 6 milyon nüfus) parçası, Rus, Aras'ın güneyinde kalan (113.000 km² 14 milyon nüfus) kısmı da İran idâresinde kalmıştır¹. Kuzeyi ve güneyi ile Azerbaycan müşterek milli bir dil ve edebiyata sahip olmasına rağmen tarihi akış ve

---

* Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi

1 Mehmet Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, "Türkiye ve Türkiye Haricinde Yaşayan Türkler", Acar Yayınları, İstanbul, 1988, s.70.

kültür gelişmeleri yönünden birbirine zıt tesirler altında kaldığından dolayı ayrı ayrı ele alınması icap eder².

Merkezi Bakû şehri olan Kuzey Azerbaycan'ın önemli kısmını ovalar meydana getirir ve yumuşak bir iklimi vardır. Güneyde İran Azerbaycanı ile sınırdadır. İranla olan sınırı Aras nehri belirler. Azerbaycan'ın batısında, Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan'ı kama gibi kesen Ermenistan bulunmaktadır. Kuzeyde ise Azerbaycan, Dağistan ve Gürcistan ile komşudur. Doğusunda Azerbaycan'a can veren Hazar denizi bulunmaktadır. Arasın devamı olan Kura nehri buraya dökülür³. Azerbaycan, 60 rayon (mahalle), 45 şehir, Nahçevan ve Nogorno Dağlık Karabağ muhtar bölgelerinden oluşmaktadır⁴.

Azerbaycan ekonomisi iki unsura dayanmaktadır. Birincisi petrol ürünleri ve bunlarla ilgili sanayi dalları, ikincisi ise ziraat mahsülleri, özellikle sulama ile yapılan pamukçuluktur⁵. Petrolün kara altın olarak anıldığı Azerbaycan'da ağ altın olarak anılan pamuğun üretimi oldukça fazladır. Bununla birlikte ülkenin ana ekonomisini Bakû ve çevresinde yerleşmiş olan petrokimya endüstrisi teşkil eder. Fakat ne yazık ki Azerbaycan şimdiye kadar Bakû petrollerinden ancak %3'lük bir hisseyi tasarruf edebiliyordu, o da kendi ihtiyaçları içindi⁶.

---

2 Ahmet Caferoğlu, "Kuzey Azerbaycan", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s.1104.

3 Nadir Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, İstanbul, 1989, s.119-120.

4 İlhan Uludağ-Vildan Serin, SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri, İstanbul Ticaret Odası Yayınları: 1990-22, İstanbul, 1990, s.238.

5 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.71.

6 İ.Uludağ,V.Serin, SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetleri..., s.242-243.

"AZERBAJYCAN" ADININ MENŞEİ VE AZERBAJYCAN HALKI

"Azerbaycan" adının menşei, ifade ettiği toprakların tarihi gibi karışıktır. Bir rivayete göre, bu ismi Fars Dilinde ateş anlamına gelen "Azer" kelimesinden geldiği ileri sürülür. "Azerbaycan", yani "Ateş ülkesi", adını bölgedeki petrol kaynaklarının ateşlerini beslediği zerdüş tapınağından almıştır⁷. Bu yörelerin ateşinde petrol ve zelzeleleri çok olduğundan orasına bu ismin verilmesi daha ziyade ihtimal dahilinde görülüyor⁸.

Bir başka rivayete göre ise, "Azerbaycan" kelimesi M.Ö. 331 de Gaugamela yenilgisinden sonra Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı Satrap Atropates'in adından gelmektedir. Atropates, İskender'in ölümünden sonra önceleri onun adına yönettiği küçük Medya (Güney Azerbaycan ile İran Azerbaycan'ının batı kısımları) bölgesinde müstakil bir krallık kurmuş ve bu devlete "Atropates" in ülkesi anlamında Grekçe "Atropatene" adı verilmiştir. Daha sonraları Ermenicede "Atropatakan", Orta Farsçada "Aturpatakan", Süryanicede "Azerbaygan" şeklinde telaffuz edilen kelime Arapçada g/c değişikliğiyle Azerbaycan'a dönüşmüştür⁹.

Azerbaycan halkı kısmen Hazarlardan, kısmen bilahare Türkistan'dan göç ederek burada yerleşmiş olan diğer Türk unsurlardan teşekkül etmiştir. Bu muhaceretin tarihini tesbit etmek zordur. Azerbaycanlıların bir kısmı ise Argun Han devrinde yerleşmiş olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen uluslarına mensuptur¹⁰.

7 Tahir Sünbül, Azerbaycan Dosyası I, Ankara, 1990, s.3.

8 Efendizâde Mehmed Şarif, Azerbaycan ve İnkılâbı, İstanbul, 1921, s.12.

9 İslâm Ansiklopedisi, Azerbaycan maddesi, c.4, s.318.

10 M.Emin Resulzâde, "Kafkasyayı Türkiye ve İran'a Bağlayan Tarihi, Etnik ve Kültürel Rabıtalı", Kafkas Almanağı, İstanbul, 1936, s.76.

Mehmet Emin Resulzâde Azerbaycan halkını şöyle tanımlamaktadır: "Azerbaycanlılar, milliyet itibariyle Türk, din itibariyle İslam, medeniyet-i esasiye itibariyle şarklıdırlar. Kendi lehçesi ile Anadolu Türkçesi'ne yakın bir şive ile konuşan Azerbaycan Türkü, muhtelif şivelere malik ve olduğu yerlere nisbetle muhtelif isimler taşıyan büyük Türk ağacının bir dalıdır"¹¹.

AZERBAYCAN'IN TARİHÇESİ

Azerbaycan'da kurulduğu bilinen ilk devlet manna Krallığı'dır. M.Ö. 809 yıllarında Urartular tarafından bu krallığa son verilmiş ve bundan sonra bu topraklar Medler ve daha sonra da Perslerin eline geçmiştir. 220 yılından sonra Ermenilere ve Roma'ya bağlanmıştır.

Azerbaycan, Hz.Ömer zamanında Araplar tarafından da fethedilmiş (642) ve Emeviler devrinde Kafkaslardaki fetih hareketi için bir üss olarak kullanılmıştır. Abbasi Devletinin zayıflaması sonucu burada çeşitli mahalli hanedanlar kurulmuştur.

Azerbaycan her ne kadar Hunlar, Göktürkler, Hazarlar zamanında Türklerin kontrolünde kalmış ise de müslüman Oğuzlar bölgeye Selçuklu Devletinin kuruluşundan itibaren gelmeye başlamışlardır¹². Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihi başlıca üç mühim devrede tetkik edilebilir. 1- Selçuklu devri, 2- Moğol devri, 3- Moğol devrinden sonraki devir ki, bu sonuncusu Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevilerin tarihini içine alır. Birinci devir, Azerbaycan'da Türkleşmenin başlaması

11 M.emin Resulzâde, Azerbaycan Cumhuriyeti Kcyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti, İstanbul, 1923, s.11.

12 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.71.

safhasıdır, ikinci devir inkişafı, üçüncü devir de tamamlanması safhasını teşkil eder¹³.

Azerbaycan'da Selçuklular, islamiyetin birleştirici harç görevini gördüğü "Türklüğün" ise temel unsuru teşkil ettiği milli bir hüviyetin tesisi yolunda büyük bir merhale kaydetmişlerdir. Tesis edilen bu benliğin perçinlenmesi, Moğol istilalarından sonra, 1230 senesinde İlhanlılar devrine rastlar¹⁴.

Azerbaycan daha sonra, rakip Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türk Devletlerinin hakimiyetine girdi. XV.asırda, aynı zamanda bölgeye yerli bir Azerbaycan devleti olan Şirvanşahlar Devleti ortaya çıktı. Bir sonraki asrın başlarında Azerbaycan, diğer bir Türk hanedanının, Safevilerin güç odağı haline geldi¹⁵.

Azerbaycan'da Erdebil kasabasında bir şeyh ailesinden gelen Şah İsmail (1500-1524)'in şiliği siyasi bir vasıta olarak kullanıp yükselmesi yalnız Azeri Türklerinin değil bütün Türk-İslam aleminin kaderini değiştiren büyük tarihi olaylardan biri olmuştur. Azeri Türklerinin çoğunluğunun sünni olmasına rağmen, Şah İsmail, ilk başarısını Azerbaycan'da elde etmiş ve bir Azeri şehri olan Tebriz'de tac giymiştir. Şah İsmail bilâhère bütün Azerbaycan'ı imparatorluğuna dahil edince Azeri Türkleri ordusunun esas nüvesini teşkil etmiştir. Şii-Sünni mücadelesinin en hararetili zamanında Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim (1512-1520) Şah İsmail'i 1514'de Çaldıran'da yenince Tebriz'i ve Güney Azerbaycan'ı işgal etmiş ve böylece de Azeri Türklerinin bir kısmı Osmanlı Türklerinin idaresine girmiştir. Bir müddet sonra Tebriz'in

---

13 Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten, XXI/83, (1957), s.429.

14 Tahir Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.6.

15 Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.7.

Osmanlılar tarafından boşaltılmasına rağmen, Güney Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Osmanlı Devleti hudutları içinde uzun zaman kalmışlardır. Fakat şii propagandasının durmaması ve gittikçe yaygın hale gelmesi üzerine Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), İran üzerine sefer yapmaya mecbur kalmış ve 1534'de Güney Azerbaycan'ın diğer kısımları ile Tebriz'i tekrar Osmanlı hakimiyetine sokmuştur. Azerbaycan'daki Osmanlı hakimiyetine, 1597'de doğuda Özbekleri yenen bir grup İngiliz subayının yardımı ile de ordusunu yeniden tanzim eden Şahı Abbas ı (1587-1629) tarafından son verilmiştir.

Azerbaycan hakimiyeti için Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında yıllar yılı devam eden bu mücadelede, Osmanlılardan ve İranlılardan daha fazla Azeriler yıpranmışlardır. Bilhassa Şii Azerilerin Osmanlı, Sünni Azerilerin de İran ordularına karşı mukavemet etmeleri onların büyük zayıf vermelerine sebep olmuştur¹⁶.

Böylece 16. ve 17. asırlar arasında, Safevilerin Osmanlı Devleti aleyhine propaganda merkezi ve taarruzlar için de hareket üssü haline getirmek istediği Azerbaycan, sürrekli savaflara sahne olmuş ve istikrarsız bir devir geçirmiştir. İran ve Osmanlı Devleti arasındaki bu nihayetsiz savaflar, Azerbaycan'ın siyasi hayatı üzerinde kötü tesirler bırakmıştır. Volga'yı eline geçirerek Kafkasya'yı öteden beri hedef seçen Rusya tetikte hep müsait fırsatın doğmasını beklemekteydi. Bölgedeki Rus ilgisi kalıcı ve birçok nedene bağlıydı; İran ve Osmanlı Devleti ile kârlı bir ticaretin cazibesi, ipek, pamuk, bakır gibi hammadde kaynakları ve seyrek nüfuslu toprakların kolonileştirilmesi arzusu bunlar arasındaydı. Fakat hepsinden önemlisi, Kafkasberisi'nin stratejik önemiydi. Rusya'nın buraya olan askeri ilgisi, 1722 İran seferinin amacı Rusya'nın varlık alanının Hint

---

16 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.72.

okyanusu istikametinde gelişletmek olan, büyük Petro devrine dayanıyordu¹⁷. Nihayet, harplerden bitâp çıkan İran mülkü sayılan Azerbaycan'ın onsekizinci yüzyıl ortalarına doğru, müstakil hanlıklar halinde parçalanarak Rusya istilasına kolayca uğrayacak birer yerli eyalet olmaları, beklenen bu fırsatı vermiştir¹⁸.

Neticede Ruslar Azerbaycan işlerine karışmaya başlamış, Kuzey Azerbaycan'da yarım asır kadar bir müddet, birbiri ile rekabet eden hanlıklar sıra ile, Rus idaresine girmek mecburiyetinde kaldılar. Böylece 1805'te Gence Hanlığı, 1806'da Kuba ve Bakû Hanlıkları, 1809'da Taliş Hanlığı, 1815'de Şeki Hanlığı, 1820'de Şirvan Hanlığı, 1822'de Karabağ Hanlığı Rus tabiiyetine girdiler¹⁹.

Azerbaycan'da bu Rus ilerleyişi Rus-İran harbine sebep olmuş, İranlıları yenen Ruslar 1813'te Taliş bölgesini de alarak Azerbaycan'ın mühim bir kısmına hâkim olmuşlardır. Rusların Kafkaslardaki bu tehlikeli yayılmasını istemeyen Osmanlı Devleti İran'ı teşvik ederek bu müslüman topraklarını geri almasını tavsiye etmiştir. Zaten uğradığı büyük kayıpları telafi etmek arzusu ile yanan iranlılar, Ruslarla yeniden mücadeleye başlamışlar ise de tekrar ağır bir şekilde mağlûp olarak 1828 Türkmençay Andlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır²⁰. Türkmençay²¹ antlaşmasına göre, Rus orduları azerbaycan'ın güney bölgelerinden çekilecekler, Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları ise Rusya'ya

17 Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.8

18 Ahmet Caferoğlu, Türk Kavimleri, İstanbul, 1988, s.58.

19 Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan (XX esre dek) I.cild, ZS.M.Bugadov ve Y.B Yusufov'un Redaktesiyle Bakû, 1994, s.575.

20 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.74.

21 Türkmençay Antlaşması'nın tam metni için bkz. Türkmençayskiy Dagavor "Hazar, No.1 (2), (Mart, 1920), s.140-146.

birakılacaktı. Bu antlaşma ile Azerbaycan, Aras Nehri sınır olmak üzere Rusya ile İran arasında kesin olarak ikiye bölünmüştü²².

Şiiliğin ortaya çıkardığı rekabet yüzünden Osmanlı ve İran ordularının yıllar yılı devam eden mücadelelerine sahne olmak durumunda kalan ve bu yüzden son derece yıpranan Azerbaycan bu son Rus istilası ile en büyük darbeyi yemiş, Rusya ile İran arasında taksim edilerek parçalanmıştır. Fakat bütün bu darbelere rağmen Azeri Türkleri bilhassa kendileriyle ırkı ve kültürel hiçbir müşterek yanı olmayan rus müstevlisine karşı mücadelelerine yılmadan devam etmişlerdir.

Azerbaycan Türklerini sindirmek için Rusların aldığı tedbirlerden biri olarak 1833'te Çarlık hükümetinin bir kararı ile bir kısım Rus köylüsü sefirlikten (toprak köleliğinden) affedilerek Azerbaycan'a yerleşmeye başlamışlardır²³. Göçmenlerin yerleştirilmesinden sora 1846 yılında Rus Hükümeti bir kararnâme ile memleketin ileri gelenlerine "Beg"lerine Hanlıklar adına idare edilmek üzere (Böylelikle Azerbaycan'da bunlar vasıtasıyla otorite kurmayı amaçlamıştır) arazi dağıtılmıştı. Bu "Beg"ler köylülerden vergi toplamak yetkisiyle birlikte daha başka idari ve kazai selahiyetlerde verilmişti. Pratik olarak köylüleri bu beglerin kölesi durumuna düşüren Rusların bu kararı Azerbaycan'ın geleneklerine tamamiyle aykırı idi. Rus Hükümeti tarafından alınan bu tedbirler her ne kadar yeni toprak sahiplerini, Ruslara karşı müteşekkir bırakmış ise de halk üzerinde onları iki düşman cepheye ayıracak şekilde kötü etki yapmıştır²⁴. Daha önce Bakû'deki petrolü elinden alınan, ticaret hayatı Rus göçmenleri ile Ermeni tüccarlarına teslim edilen Azeriler, bu defada

22 Tadeusz SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, Türkçesi: Nuray Mert, İstanbul, 1988, s.25.

23 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.74.

24 Charles Warran Hostler, Türkler ve Sovyetler "Bugünün Dünyasında Tarihsel Durumu ve Politik Önemi", Çev. Mithat San, Ankara, 1976, s.55-56.

Rusların baskısı ile ağır vergiler ödemek zorunda bırakıldıkları hanlar yüzünden mağdur olarak büyük sıkıntıya düşmüşlerdir²⁵.

Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne karşı Azeri Türklerinin duyduğu infial meşhur "Kaçak Hareketi" ile patlak vermiştir. 1890'larda Rus idaresinin ağır vergilerini ödeyemeyen Nebi isminde fakir bir Azeri köylüsünün direnmesi ile başlayan "Kaçak Hareketi" kısa zamanda büyük Azerbaycan'a yayılarak milli bir hareket haline gelmiştir. Bir müddet sonra İran Azerbaycan'ına da sıçrayan bu milli isyan Rus ve İran hükümetlerini telaşa düşürmüştü. ne varki Azeri Türklerinin bütün ülkesini kontrolleri altında bulunduran Rus ve İran Hükümetleri birlikte hareket ederek önce isyanın elebaşlarını öldürmüşler ve sonra da taraftarlarını dağıtmışlardır. Bir taraftan Rus baskısı ve sömürüsü diğer taraftan Çarlık idaresinin birer maşası haline gelen zenginlerin ve hanların haksız davranışları Azeri Türklerinin hem birliğini bozmuş, hem de son derece ezilmelerine sebep olmuştur²⁶. Ülkede genel durum o kadar feci bir hal almıştır ki vaktiyle Türkiye'den kaçarak, Hristiyan Çarın Trans Kafkasyasına sığınan Ermeniler bile bu hale dayanamayıp gizli yollardan tekrar Türkiye'ye ve İran'a dönmüşlerdir²⁷. Azerbaycan Türkleri üzerindeki bu Rus ve İran baskısı 1905 ihtilâliyle kısmen gevşemiştir.

1905 İHTİLÂLİNDEN 1917 İHTİLÂLİNE KADAR AZERBAYCAN

19.asrın sonları ve 20.asrın başlarında Rusya'da kuraklık başlamış, bu kuraklık tarım sahasında bir köylü ülkesi olan Rusya'nın halkını sarsmış ve çok etkilemiştir. Şehirlerde kıtlık olmuş, köylü halkın esasen

25 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.74.

26 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.75.

27 Hostler, Türkler ve Sovyetler, s.56.

iyi olmayan durumu daha da fenalaşmış, sefalet artmıştı. Rusya'nın belli bir temele oturmamış iktisadi ve sanayi gelişmesi ülkede büyük bir bünye bozulmasına neden olmuş, bu da Rusya'da yer yer işçi ve köylü ayaklanmaları olması sonucunu doğurmuştu. 1905 Japon yenilgisi ise Rusya'da daha evvel var olan meselelerin patlak vermesini sağlayan bir nirengi noktasını teşkil etmişti. Artık Rusya kendini bu tarihten 1917'ye ve hatta 25-30'lara kadar durulmayan hadiselerin içinde bulacaktı²⁸. Söz konusu zaman içinde Azerbaycan'da, Rusya genelinde görülen tarzda bir siyasi hayat hemen hemen hiç yoktu. Halkın %80'inden fazlası çiftçi ve %5 civarında bir grup da tüccardı. Toplam nüfusun 2.5 kadarını bey ve hanların yer aldığı asiller teşkil ediyordu.

Diğer taraftan Bakû'de petrolün bulunuşu ile ortaya çıkan durum da, Azerbaycan Türkleri üzerinde etkili olmuştu. Zira bir zamanlar sakin bir bölge olan Azerbaycan'a Rus ve yabancı sermaye el atmış, kuyular açılmış, birkaç yıl gibi kısa bir sürede Bakû dünyanın en çok petrol üreten bölgesi olmuştu. Çoğu çiftçi olan Azerbaycan Türklerinden çok azı meydana gelen petrol sanayinde iş bulabilmişti. Bunun nedeni kalifiye iş gücünün Rusya'dan gelen ruslar ve Ermeniler ile karşılaşması idi. Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında mevcut dini, milli ve kültür açısından tezatlığa, sanayileşmenin neden olduğu ve Ruslar tarafından desteklenen Ermeniler lehine gelişmiş olan iktisadi rekabet eklenmişti²⁹.

Ayrıca Rus idaresinin Azerbaycan Türkleri arasında öteden beri mevcut olan Rus düşmanlığının o günlerde iyice su yüzüne çıkmasıyla oldukça tehlikeli bir hal alması üzerine, Ermenileri Azerbaycan Türkleri ile karşı karşıya getirme ve iki millet arasında husumeti artırma gayretleri de mesele üzerinde tesirli olmuştu. Böylece Rusya, Azerbaycan

28 Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.15-16.

29 Swictochowski Rus Azerbaycanı, s.67; Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.17.

Türklerinin doğrudan hedefi olmaktan çıkmış, bugün de oynadığı "meseleleri çözen adil hakim" rolünü üstlenmişti³⁰.

Bununla birlikte Rusya'daki 1905 ihtilâl hareketi Çarlık idaresinin Azerbaycan Türklerine karşı daha mülayim hareket etmesini ve onların bir takım milli haklarını tanımasını intac etti. 19.asrın sonlarında Türklerin mektep açmak, hayır cemiyetleri kurmak, gazete ve mecmua çıkarmak gibi en iptidai haklarını bile tanımak istemeyen, buna karşı binbir zorluk çıkaran, yenilik taraftarlarına karşı muhafazakâr ve mürtecileri himaye eden Rus idaresi 1905'ten sonra bir müddet için olsun bu tazyiki hafifletmek mecburiyetinde kaldı. Esasen bu sırada Azerbaycan Türklerinin içtimai ve iktisadi bünyesinde bir takım gelişmeler olmuş, şehir ve kasabalarda burjuvazi kuvvetlenmiş, yalnız ticaret değil, sanayi kapitalizmi ve inkişaf etmiş ve Bakû petrol sanayinde Türk sermayesi bir mevki kazanmıştı³¹.

1905 ihtilâli ile Azerbaycan'daki sosyal ve siyasi gelişmeleri Mehmet Emin Resulzâde şöyle anlatmaktadır: "1905 tarihine kadar Azerbaycan edebiyatı ve matbuatı muntazaman tesis ve terakki edememişti. Yalnız 1903 ve 1904 senelerinde Tiflis'te intişar eden "Şarki Rus" gazetesi bu uzun sükût devrini bitirmiştir.

Rusya inkılâb-ı sagirini teşkil eden 1905 senesi, Rusya Türkleri için milli inkişaf devrinin iptidasını teşkil eylemiştir. Müessesat-ı içtimaiye ile hürriyet-i matbuat noktai nazarından bir parça müsaadat ile netice-i pezir olan bu inkılâbdan bilistifade bütün Rusya Türkelinde olduğu gibi Azerbaycan Türklerinde de süratle bir hareket-i milliye başladı. Bu hareket bir taraftan milli matbuat tesisi, diğer taraftan da milli mekteb

30 Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.18.

31 İslam Ansiklopedisi, Azerbaycan Meselesi, s.116.

ve umur-ı diniyyenin milletin kendisi tarafından müntahab eşhas ve müessesat vasıtasıyla idare edilmesi davasından ibaretti."³²

1905'te Azerbaycan'da maarif dernekleri kurulmaya başlanmıştı. Hasan Zerdabi (Ekinci gazetesinin yayıncısı)'nin büyük gayreti ve meşhur zenginlerden Zeynelâbidin Tagi(yev)'in maddi yardımıyla teşkil edilen "Müslüman Cemiyeti Hayriyesi" yanında milli okullar açmak ve bu okullar için öğretmenleri yetiştirmek maksadıyla "Neşri Maarif Cemiyeti" kurulmuştu. Bunun dışında "Necat", "Saadet", "Edeb Yurdu", "Safa" gibi yarı siyasi yarı kültürel cemiyetler kurulmuştu³³.

Bütün bunlarla birlikte, 10 Mayıs 1906'da Petersburg'da açılan Birinci Rusya Devlet Duması üç ay gibi kısa bir sürede Çar tarafından dağıtıldı³⁴. Bu Duma'ya Transkafkasya'dan 6 milletvekili seçilerek gönderilmişti. Türklerin aleyhine değiştirilen seçim kanunları doğrultusunda yapılan İkinci Duma seçimlerinde milletvekili sayısı dörde indi. Müslüman halkların savunacağı bir forum olarak Duma'ya bağlanan ümitler 3 Temmuz 1917'de tekrar dağıtılmasıyla suya düştü. Üçüncü Duma seçimlerinde ise ancak 10 müslüman milletvekili Duma'ya seçilebilmişti. Bunlardan yalnız bir tanesi Transkafkasyalı idi³⁵. Bunun dışında Ruslar baskılarında daha da ileri giderek yazılarında ana dillerini kullanan azerbaycan Türklerini Türkiye ajanları olarak itham edip, onları tevkif etmeye başlamışlardır³⁶. Bu baskılara dayanamayan Ahmet Aga(yev),

32 M.Emin Resulzâde, Azerbaycan Cumhuriyeti.., s.23.

33 Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1985, s.130.

34 Kurat, Türkiye Tarihi, s.393-394.

35 Swietochowski, Rus Azerbaycanı, s.78-79.

36 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.75.

Ali Hüseyinzade, Yusuf Akçura gibi Türk ileri gelenleri Türkiye'ye kaçmak zorunda kalmışlardı³⁷.

Kısacası 1905 ihtilalinden sonra, bilhassa 1905-1907 serbestlik yıllarında bütün Rusya Türkleri gibi Azerbaycan Türkleri de kendi çaplarında bir ilerleme kaydettiler. Küçük ölçüde de olsa siyasi varlık gösterdiler. Türk okullarında reform yapılmaya başlandı. Türler gazete ve dergi neşretmeğe, ana dilde kitaplar basmağa giriştiler. Fakat bütün bu faaliyetler Rusya Türklerini tesirli siyasi ve medeni güç haline getirmeye kâfi gelmedi.

1914 yılına gelindiğinde, I.Dünya Savaşı'nın patlak vermesi yalnız Azerbaycan Türklerine değil, Rus pençesine düşmüş olan Orta Asya Türklerinin de yeniden istiklallerini elde etme ümidini doğurmuştu. Fakat içinde bulunulan mevcut şartlarda, genel olarak bütün Rusya Türklerinin yaptığı gibi, Azerbaycan Türkleri de Rusya'ya sadakatlerini beyan etmişlerdi. Bu arada Rus Hükümeti'nin zorlamaları ile savaş ihtiyaçlarına maddi desteklerde de bulunmak mecburiyetinde kalmışlar ve Tagi(yev), Naki(yev) gibi Azerbaycan'ın ileri gelen zenginleri savaş masrafları için açılan yardım fonuna 100 milyon ruble toplamışlardı. Diğer taraftan yerli basın da Rus hükümetini destekleyici yazılar neşretmek zorunda kalıyordu. "Müsavat" partisinin lideri olan Resulzâde³⁸ partinin yayın organı olan "Açık Söz" de Ağustos 1914'te basılan "İhtiyaçlarımız" adlı makalesinde milli okulların açılmasını,

37 Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s.131.

38 Mehmed Emin Resulzâde (1884-1955), Azerî siyasetçisi ve yazar. İlk makalesi "Şark-i Rus" (Tiflis) gazetesinde çıktı. 1917'de Azerbaycan Musavat Partisinin lideri olarak Kafkasya Müslümanlarının toplantılarına katıldı. 20 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkanı oldu. Azerbaycan Cumhuriyeti komünistlerin eline geçince Avrupa'ya ve sonradan Türkiye'ye geldi. Azerbaycan Türklerinin büyük lideri ve Türkçülük hareketinin büyük isimlerinden biridir.

öğretmen okulunun tesisini ve dini hürriyet talep ederken, aynı gazetenin 2 Ekim 1915 tarihli sayısında "Biz bütün vatandaşlar gibi Rusya'ya başarılar diliyoruz" diye yazmak zorunda kalıyordu. Yerli gazeteler bu şekilde yazmak zorunda idiler, çünkü Rus sansürü herhangi bir müsamaha göstermeden zararlı bulduğu her türlü yayın organını kapatıyordu. aynı yıllarda Moskova'da çıkan "İl ve Bakû'de neşrolunan "İkbal" in kapatılması, Türk gazetecilerini çok dikkatli olmağa zorluyordu³⁹.

I.Dünya Savaşı'nda Azerbaycanlı Türkler, Tatar ve Başkurtlar gibi askere alınmışlar ve savaşmak zorunda kalmışlar, bir hayli kurban vermişlerdi. Savaşın ilk yıllarında Tatar, Başkurt, Kırım ve Azerbaycan Türklerinden 200 bin kişi askere alınmıştı. 1914-1917 yıllarında 200 kadar Azerbaycan Türkü de Rus ordusunda subay olarak hizmet görmüşlerdi. ekserisi Alman cephesinde dövüştürülen bu Türkler arasında Samed Mihmandar(ov), ali Ağa Şihlin(skiy), Hüseyin Han Nahçevan(ski) gibi generaller de çıkmıştı. Şuşa'da "Kafkaskoy tuzemskoy kavaleriyskoy divizii (Kafkasya yabancılar süvâri tümeni)"ye bağlı sırf Azerbaycanlılardan bir süvari alayı mevcut olmasına rağmen, genel olarak Türk-Müslüman askerlerine Rus ordusu içinde muamele çok aşağılayıcı idi. Bu durum o kadar kötü bir hal almıştı ki, Duma'daki müslüman grubun reisi Kutluğ Muhammed Mirza Tevki(ev) genel olarak müslüman askerlerine yapılan haksızlıkları dile getirmek mecburiyetini hissetmiş ve Nisan 1916'da Duma'da yaptığı konuşmasında, sulh devrinde olduğu gibi harp yıllarında da müslümanlara yapılan eziyetin devam ettiğini bildirmişti. Fakat bu tepkilere rağmen Rus hükümetinin müslümanlara karşı davranışlarında herhangi bir değişiklik olmamış,

---

39 Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s.247.

buna karşılık Rus hükümeti Kafkasya'da Ermenilere karşı müsamahakâr ve destekleyici siyasetlerine devam etmişlerdi⁴⁰.

Ermeniler I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte eski hayalleri olan "Büyük Ermenistan"ı kurma fikrini propaganda etmeğe başlamışlardı. Ermeniler Rus hükümetinin müsaadesi ile kendi "gönüllü" askeri kıt'alarını kurdular ki bu kuvvetler Kafkasya cephesinde Osmanlı ordularına karşı savaşlarda kullanıldı. Ermenilerin Rusların yardımıyla Kafkasya'da üstünlük kazanmaları Azerbaycanlıları olduğu kadar Gürcüleri de tedirgin etmişti ve bunun üzerine her iki topluluğun milliyetçileri de Ermenilere karşı cephe kurma gerektiği fikrine vararak çeşitli surette işbirliğine giriştiler. Bu sırada Azerbaycanlı bolşevikler de boş durmuyor, bildiriler dağıtıyor, Lenin'in fikirlerini yayıyorlardı. 1917 yılına girildiğinde Azerbaycan'da bir yanda milliyetçi görüşteki, diğer yanda sosyalist görüşteki Azeri aydınları gizli veya açık faaliyetini devam ettiriyorlardı⁴¹.

1917 İHTİLÂLİ VE SONRASINDA AZERBAYCAN

I.Dünya Savaşı bütün şiddetiyle devam ederken, Rusya'da temelleri 1906 yılında atılan siyasi çalkantılar neticesinde, buhran meydana gelmiş ve buna ülkenin içinde bulunduğu kıtlık, açlık ve hepsinden önemlisi hiç bitmeyecek gibi görülen savaşta eklenince ülkedeki Çar otoritesi zayıflamıştı. Halk Çar'ın ve O'nun idaresinin yıkılmasını istiyordu. İşte bu amaçla Şubat 1917 tarihinde baş gösteren ayaklanmalar sonucunda Çarlık yıkılmış ve yerine yeni bir idare tesis edilmişti. 1917 Bolşevik ihtilali Kafkasya için yeni umut kapıları açmıştı. Şubat ihtilalinden sonra iş başına geçen geçici hükümet idari kadroda değişiklik yapmış,

40 Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s.247-248.

41 Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s.248-249.

polis ve jandarma teşkilatını lağvetmiş ve 20 Mart 1917 kararnamesi ile bütün vatandaşların eşit olduğunu ilan etmişti. bu değişiklikler ve yeni hürriyet havası Rusya imparatorluğunda politik faaliyetlerin meydana gelmesine sebep olmuştu. Bilhassa ihtilali müteakip Rusya müslümanları arasında siyasi faaliyet birdenbire artmıştı. Yer yer kongreler toplanarak Rusya müslümanlarını ilgilendiren birçok milli, medeni ve siyasi problemler görüşülmüş ve kararlar alınmıştır⁴².

Bu arada Bakû'de Nisan 1917 tarihinde Kafkasya müslümanlarının Büyük Kurultayı toplanmış, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'daki Türk ve müslümanların mümessillerinden oluşan bu kurultay, Kafkasya müslümanlarının siyasi tutumlarını, inkılâptan neler beklediklerini tayin ve tanzim edecekti. Kurultayın daha ilk gününde kumanda mevkii iki parti tarafından işgal edilmişti. Bunlardan biri "Müsavat" Halk Partisi idi, ötekisi "Türk adem-i merkezîyet" partisi idi. İlkinin fikirlerine Mehmed Emin Resulzâde ikincisinin Nasip Yusufbeyli tercüman oluyordu. Ali Merdan Topçubaşı'nın dahil olduğu eski liberaller de milliyetçi cereyan taraftarı idiler. Sosyalistleri, sonradan bolşeviklere katılan "Himmet" partisinin başkanı Neriman Neriman(ov) temsil ediyordu. Kurultayda münakaşa bir taraftan Türkçüler diğer taraftan islamcılarla sosyalistler arasında idi. Neticede kongre, Rusya'da mahalli federasyonlar esasına dayanan bir cumhuriyet sisteminin kurulması müslüman kavimlerin menfaatine uygun gelir, diye karar almıştır⁴³.

İşte ihtilâlden sonra Azerbaycan'da orasını Rusya'dan ayırmak isteyen Müsavat partisine karşı bütün Rusya müslümanlarını bir arada tutmak isteyen muhafazakâr ve dinci İttihat partisi çalıştığından bu sırada ayrı bir devlet kurma yoluna gidilmiştir. Bunun yerine 11 Kasım

42 Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s.267.

43 Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s.269.

1917'de Tiflis'te, Kafkasberisinde bulunan bütün partiler, türlü örgütler, asker komiteleri ve ordu komutanlarının da katıldığı bir toplantı yapılarak Kafkasberisi milletlerin bir birliğe gitmesi konusunda karar almışlardır. Böylece 15 Kasım 1917 tarihinde "Maverâ-yı Kafkas Komiserliği"nin teşkili ilân edilmiştir. Bu Komiserlik Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan mümessillerinden kurulan bir nevi federasyon idi. 11 bakanlıktan oluşan bu hükümette Azerbaycan'dan da üç bakan görev almaktaydı. Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonu içinde her üç millet kendi işlerinde tamamiyle müstakil idiler. Bunlardan her biri kendi menfaatlerine en uygun telâkki ettikleri tarzda milli teşkilatlarını kurmuşlar ve milli gayelerini gerçekleştirmek yolunu tutmuşlardı. Bu hususta en arkada kalan Azerbaycan Türkleri olmuştu. Çünkü hem teşkilat, hem de askeri birlikler bakımından bunlar en zayıf durumda idiler. Bu üç milletin milli hareketleri çoğu zaman birbirine aykırı idi; Konfederasyon dolayısıyla gerçeklerden uzak bir mecburiyet altında meydana gelmiş olan bir organdı. Her üç millet de kendisini destekleyecek bir kuvvet, bir büyük devlet aramakta idi. Ermeniler ne olursa olsun, Rusya'ya Antanta Devletlerine dayanmak arzusundaydılar. Gürcüler ise icaplara göre ya Rusya veya Almanya veya İngiltere'yi destek edinmek niyetinde idiler. Azerbaycanlılar tabiatıyla Türkiye'den başka bir destek bulamayacaklarına inanmışlardı⁴⁴.

Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin kurulmasından hemen sonra Kafkasya Kurucu Meclis seçimleri yapılmıştır. Bu seçimin amacı, Ocak 1918 tarihinde toplanacak olan "Rusya Kurucu Meclisi"ne gidecek vekilleri tesbit etmektir. Ancak Kafkasya'da yaşayan milletlerin çok şey beklediği Moskova'da toplanması beklenen Kurucu Meclis, ilk

44 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s.462,463.

toplantısında Bolşeviklere karşı sert tavrını ortaya koyması üzerine Lenin'in emriyle 18 Ocak 1918 tarihinde dağıtılmıştır. Bu tarih Bolşeviklere Kafkas milletlerinin yollarının kesin olarak ayrıldığı tarih olmuştur⁴⁵. Kurucu Meclis'in dağıtılması üzerine Maverâ-yı Kafkas Komiserliği Bolşeviklerin kurduğu hükümeti tanımamış ve Kurucu Meclis için Kafkasya'dan seçilmiş temsilcilerden oluşan bir Maverâ-yı Kafkas Seymi kurularak hakimiyet ona terkedildi. Bu Meclis'te Azerbaycan'dan 40 üye bulunmaktaydı ve Azerbaycan grubunun başkanlığını Mehmet Emin Resulzâde yapmaktaydı⁴⁶. Bütün bunlara rağmen farklı gayelerin zoraki bir müttefikliği olarak meydana gelen Seym, daha sonra görüleceği üzere bir ay gibi kısa bir süre yaşayabilecek ve içinde barındırdığı milletlerin yolları da ayrılacaktı⁴⁷.

Seym'in en ciddi meselesini Türkiye ve Rusya arasındaki Kafkas cephesi mütareke görüşmeleri teşkil etmekteydi. Bu görüşmeler 4 Aralık 1917 tarihinde Erzincan'da başlamıştı⁴⁸. Zira, Brest-Litovsk'ta varılan anlaşma gereğince, Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki savaş haline fiilen son vermek ve Kafkas Cephesi'ndeki mütareke şartlarını tayin ve tesbit üzere ayrı bir uzlaşma yapılması gerekiyordu. Bu amaçla Erzincan'da bir araya gelen Osmanlı ve Rus temsilcileri 18 aralık 1917 tarihinde 14 maddelik bir mütareke imzalayarak her iki ülkenin savaş durumuna son verilmiştir⁴⁹.

Mütarekenin imzalanmasından sonra Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 9 Ocak 1918 günü Rus ordu kumandanı General Odişelidze'ye bir mektup yollayarak barış görüşmeleri için Müstakil Kafkasya

45 Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.72.

46 Kâmuran Gürün, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1984, s.672.

47 Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.81.

48 H.T.V.D. Sayı:81, (Aralık 1982), Belge No.1848.

49 KURAT, Türkiye ve Rusya, s.332.

Hükümeti merkezine bir heyet göndermeyi, ayrıca 14 Şubat tarihinde gönderdiği bir mektupla da Maverâ-yı Kafkasya temsilcilerinin de Brest-Litovsk'a gönderilmesini teklif etmiştir. Fakat Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği Brest-Litovsk müzakerelerine katılacak yerde, Türkiye ile doğrudan doğruya müzakereyi tercih etti ve bu şekilde Trabzon Konferansı açıldı. Fakat arada geçen zaman içinde Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalanmış ve Rusya, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını Türkiye'ye terk etmişti. Türkiye bu anlaşmaya dayanarak, Rus ordusunun çekildiği yerleri işgal ederek ilerliyor ve bu üç sancağın da boşaltılmasını talep ediyordu⁵⁰.

Trabzon Konferansı'nda özellikle Gürcü ve Ermeni delegelerin Kars, Ardahan, Batum hususundaki uzlaşmaz tavırları yüzünden uzayan görüşmeler esnasında ileride daha tafsilatlı bir şekilde kaydedilecek olan 31 Mart Bakû Katliamı meydana geldi. Bu hadiselerden sonra Azerbaycan temsilcileri Seym Hükümetini terk ettiler ve daha sonra Azerbaycan Milli Şurâsı'nın toplantısında "Bakû Hadiseleri" görüşülerek meseleyi tüm iyi niyetleri ile Seym'de de görüşmek istedilerse de bu, Ermenilerce engellenmiş ve bir netice alınmamıştı.

Bu arada Türk heyeti başkanı Rauf Bey Gürcü ve Ermenilerin Batum ile Kars'ta ısrar etmeleri üzerine Kafkas Murahhas heyetine 6 Nisan 1918'de bir ültimatom niteliğinde bir yazı göndererek; hem Brest-Litovsk barışının tanınmasını, hem de Türkiye ile kat'i müzakerelerde bulunmak için, Seym'in kendini müstakil bir devlet lolarak, Rusya'dan ayırdığını kesin bir şekilde ilan etmesini talep etmişti. Bunun üzerine Seym'de Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri arasında şiddetli münakaşalar cereyan etti. Azerbaycanlı mebuslar (az bir istisna ile) Türkiye tarafından ileri

---

50 Gürün, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, s.673.

sürülen taleplerin derhal kabulünü isterlerken, Gürcüler ve Ermeniler ise Almanya'ya istinat ederek aksi fikir ileri sürmüşlerdir. Fakat bir müddet sonra Türk askeri harekâtı ve baskısı altında Seym, Türk heyetinin koyduğu şartları kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Nitekim 22 Nisan 1918 tarihinde "Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti" kendisini müstakil bir devlet olarak ilan etti⁵¹.

BAKÛ OLAYLARI

Bakû, bütün Azerbaycan gibi bir Türk kenti idi. Ancak orada petrol kuyuları işletilmeye koyulduktan sonra dışardan pek çok göçmen gelmiş ve halk karışık bir kitle olmuştu⁵². Herşeyden önce Bakû, Rusya için sonsuz bir önemi haizdi. Bakû petrolü olmaksızın, zaten çökmüş olan Sovyet ekonomisinin ayakta durmasına imkân yoktu. Bundan ötürüdür ki, daha Sovyet idaresi kurulur kurulmaz Kafkasların ve ayrıca Bakû'nün elde tutulabilmesi yolunda Sovyet liderleri tarafından hemen gerekli tedbirler başvuruldu ve aslen Ermeni olan ve komünist ileri gelenlerinden sayılan Stephan Şaumyan, fevkalâde selâhiyetlerle Kafkasya'ya gönderilmişti.

Bolşevikler Bakû'de oldukça kuvvetli idi ve Bolşevik propagandası Rus ameleleri ve askerleri arasında olduğu gibi, Ermeniler arasında birçok taraftar kazanmıştı. Azerbaycan müsavat idaresi ise dayanacak askeri kuvveti olmadığından, Ermeni Bolşevik tahrikâtı karşısında aciz bir durumda idi. Nitekim Şaumyan Bakû'daki Ermenilere ve Rus askeri ve amelelerine dayanarak 18 mart 1918 tarihinde bir hükümet darbesi ile idareyi ele aldı ve Bakû'de bir "Kızıl Cumhuriyet" kurdu. Bakû'deki

51 Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.81.

52 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay. c.III, Kısım 4, Ankara, 1983, s.205.

"Amele, asker murahhasları sovyeti"nin üyeleri Ermeni ve Ruslardan teşkil edilmiş ve Şaumyan'da bunun başkanı sıfatıyla bütün idareye hakim olmuştu⁵³.

Bu Kızıl idare tamamiyle müslüman ahaliye karşı bir tavır almıştı. 18 Mart ile 1 Nisan tarihleri arasında Bakû'de Ermeniler tarafından Azerbaycan Türklerine karşı katliamlar yapıldı ve 12 bin kadar müslüman öldürüldü. Bu katliam esnasında Bakû'deki müslüman ahalinin yarısı şehirden kaçtı. Bu vahşete dair Kızıl matbuatta tek bir kelime çıkmadı⁵⁴.

Uluslararası savaflara son verip sınıflararası savaş yapmayı baş ilkeleri sayan Bolşevikler o günlerde Bakû'de bir uluslararası savaşta değil, bir din savaşı bütün Hıristiyanları müslümanlara karşı toplayan bir saldırı düzenlemiş olurlar⁵⁵.

BATUM KONFERANSI

Kafkasberisi murahhaslarının işi uzatmalarından usanan Trabzon'daki Osmanlı heyeti Bakû katliamının da etkisi altında, 48 saatlik bir ultiatom vererek Brest-Litovsk antlaşmasının tanınmasını ister. Fakat Seym'in 14 Nisan'da Türkiye'ye savaş ilan etmeye karar vermesiyle Trabzon Konferansı doğal olarak dağılır. Ancak bu sırada tartışma konusu olan üç sancağın tümü Türklerin eline geçmesi üzerine onların dahada ilerlemelerini durdurmak için Türklerin eline geçmiş olan Batum'da yeni bir konferans toplanır⁵⁶.

---

53 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.479.

54 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.479.

55 Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C.III/4, s.207.

56 Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C.III/4, s.189.

Batum'da varılan kararlar, yani Brest-Litovsk Barışı esaslarında barışın akdi maddeleri Seym tarafından tasdike vakit kalmadan ortaya yeni meseleler çıkmıştı. Bu da Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin istikrarlı bir devlet olmadığı anlaşılmıştı. Bu durum karşısında Türkiye ile yapılacak kat'i barışın devamlı ve esaslı olmasını temin için "Konfederasyon" teşkil eden her üç zümrenin ayrı birer müstakil devlet haline gelmeleri şarttı. Bu görüş Osmanlı hükümeti tarafından öne sürüldü ve ancak bu olduğu takdirde kesin bir barış akdedileceği "Kafkas Murahhas Heyeti"ne bildirildi. Bunun üzerine "Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti" Seym'i Tiflis'te yaptığı son toplantısında 26 Mayıs 1918 tarihinde kendini feshetti ve Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin sona erdiğini bildirdi⁵⁷.

26 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan ve Ermenistan kendi müstakil devletlerini ilan ettiler. 28 Mayıs 1918'de de Tiflis'te Şura-yı Milli Azerbaycan'ın istiklalini ilan etti. Fakat bu sırada Bakû düşman elinde bulunduğundan Milli Şura ve birinci hükümet Gence'ye gitti⁵⁸. Böylece "Müstakil Azerbaycan'ın başkenti geçici mahiyette Gence (Yelizavetapol) olmuş ve Azerbaycan Milli Şurası bağımsızlık ilanını başta İstanbul olmak üzere bütün Avrupa başkentlerine telgraf çekerek bildirmişti⁵⁹.

Batum müzakerelerinde Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yakınlık büsbütün artmış ve Azerbaycan Osmanlı Devleti ile bazı gizli antlaşmalar dahi akdetmişti. Anlaşmanın IV.maddesine göre: Azerbaycan hükümeti dahilde asayişini sağlamak üzere Türkiye'den askeri yardım

57 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.476.

58 Cihangir Zeyneloğlu, Muhtasar Azerbaycan Tarihi, İstanbul, 1924, s.211.

59 Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaycan'ın Teşekkülü, İstanbul, 1981, s.17.

istemek hakkını haizdi. Ayrıca Türkiye ile Gürcistan ve Azerbaycan arasında bir "Petrol Antlaşması"da imzalandı⁶⁰.

BAKÛ'NÜN KURTULUŞU

4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da müstakil Azerbaycan Devleti ile Türkiye arasında akdedilen anlaşmanın 4.maddesi gereğince Türkiye icabında Azerbaycan'a askeri yardımda bulunmayı taahhüt etmişti. Bu münasebetle Azerbaycan Meclisi Reisi Mehmet Emin Resulzâde İstanbul'a gelmiş ve Enver Paşa nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunmuştu⁶¹.

Osmanlı Devleti bu talebe cevap vermeyi kabul etmişti, ancak mevcut şartlarda bir mesele vardı. O da Almanya'nın tavrı... Türk ordusunun doğrudan müdahalesinin Almanya tarafından tasvip edilmeyeceğini ve hatta mukavemetle karşılanacağını bilen Osmanlı Devleti buna bir çare buldu. Buna göre Azerbaycan'da "İslam Ordusu" adlı yeni bir kuvvet teşkil edilecekti. Bu kuvvetin temelini aslında muntazam Osmanlı Türk birlikleri meydana getirirken Azerbaycanlı gönüllüler ise takviye etmekteydi. Böylece İslam Ordusu'nun Azerbaycanlı gönüllülerden teşkil olduğu süsü verilerek Almanya'nın müdahalesi önlenmiş olacaktı. Neticede 5.Kafkas Fırkası, Gümrü ve Kazak üzerinden Azerbaycan'a hareket etmiş, iki grup halinde Kazak'a ulaşmıştır⁶².

"İslam Ordusu"nun teşkilinden asıl maksat Bakû'yü Ermeni komiseri Şaumyan'ın başında durduğu Kızıl idareden kurtarmak ve şehri esas sahipleri olan Azerbaycanlılara teslim etmektir. bu suretle "İslam

60 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.477-478.

61 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.530.

62 Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.95.

Ordusu" enver Paşa'nın üvey kardeşi olan Nuri Paşa'nın komutası altında Bakû üzerine yürümeye başlamıştı⁶³.

Moskova Merkez hükümeti, Bakû'nün "Rusya'dan ayrılmaz bir parça teşkil ettiğini ve buranın her ne pahasına olursa olsun Rusya'nın elinde muhafazası gerektiği hakkında, Şaumyan'a sık sık talimat vermekte idi. Şaumyan'da buna göre şehirde çok sıkı tedbirler almış ve bilhassa Müslümanların ayaklanmasını önlemek maksadıyla, onlara karşı imha siyaseti tatbik etmekte idi. Kendisini bu hususta yalnız şehirdeki Ruslar değil, bilhassa Ermeniler desteklemekte idiler. Şehirde eli silah tutan bütün Ermeni ve Ruslar silah altına çağrılmış ve bunlardan 10-12 bin kişilik gayri muntazam bir kuvvet teşkil edilmişti.

İşte bu kuvvetler 26 Haziran 1918 günü şehirden çıkarak Türk kuvvetlerine karşı taarruz teşebbüsünde bulunmuşlar fakat ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Mamafih Türk kuvvetlerinin ilerlemesi de 5 Temmuz tarihlerinde duraklamaya başlamıştı. Çünkü bu sırada İngilizlerle birlikte hareket eden ve harp sırasında İran'a gönderilmiş olan, Albay Biçerakov'un Kazakları karaya çıkmışlar ve Türk cephesine karşı mevki almışlardı⁶⁴.

Biçerakov'un Kazakları Temmuz başlarında Türklere karşı mevki almaları yüzünden Nuri paşa tasarladığı halde, Temmuz başlarında Bakû'yü ele geçirememişti. Çünkü "İslam Ordusu"nun silah ve cephane bakımından büyük sıkıntısı vardı. Buna rağmen Nuri Paşa 10 Temmuz 1918 günü Türk kıtalarını yeniden hücumla geçirerek Kazak ve Ermenileri geri püskürtmüşlerse de fazla ilerleyememişlerdir. Aynı gün Nuri Paşa adına Bakû ahalisine bir beyanname gönderilerek şehrin teslimi talep edilmiş

---

63 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.531.

64 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.532.

fakat Şaumyan başkanlığındaki Bakû Sovyeti, Nuri Paşa'nın bu teslim talebini reddetmiştir⁶⁵.

Temmuz ortalarında Türklerin Bakû önlerine gelecekleri anlaşılınca bu kentteki Ermenilerle, Ruslarda, İran'da bulunan İngilizlerden yardım istemek düşüncesi doğar ve gitgide artar. Bunun üzerine Bakû Sovyeti 25 Temmuz'da bir toplantı yaparak Moskova'nın ve Bolşevik üyelerin karşı çıkmasına rağmen, Menşevik zümreler ve Ermenilerin etkisiyle şehrin müdafaası için İngiliz askerlerinin davetine karar verilmişti. Şaumyan, Sovyeti ve Halk Komiserleri Kurulunu dağıtmak zorunda kalır⁶⁶.

Bakû'nün küçük bir İngiliz kıtası tarafından işgali ve yerli Ruslarla Ermenilerden teşkil edilen birlikler sayesinde şehirde bir dereceye kadar asayiş sağlanmışsa da Kızılların tahakkümü zamanında Müslüman ahaliye karşı tatbik edilen baskı yine de devam etti. Bu durum karşısında Bakû'daki Müslüman ahali kurtuluşun ancak Osmanlı Türk askerlerinin gelmesiyle can ve mal emniyetinin ancak Türkler sayesinde mümkün olacağına kanaat getirmişler ve dolayısıyla Türk askerlerinin gelişini dört gözle beklemekte idiler. Bu sırada bir kaç defa Türk kıtaları saldırıya geçmişlerse de bunlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁶⁷.

Nihayet Türk askeri harekâtı 14 Eylül günü yeniden başlamıştı. Nuri ve Halil Paşalar hareketi idare ediyorlardı. Türk hücumu süratle gelişince İngilizler şehri terketmek zorunda kalmışlar ve bunu müteakib onbinlerce Ermeni de Bakû'den ayrılmıştır. 15 Eylül günü Türk askerleri müslüman ahalinin sevinç gözyaşları içinde ve sonsuz bir tezahüratla Bakû'ye girdiler. Bu suretle Azerbaycan'ın başkenti Türk askerlerinin yardımı ile zaptedilmiş oldu. Halil ve Nuri Paşalar ise Bakû İslâm

65 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.533.

66 Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, s.224.

67 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.536.

ahalisi tarafından kurtarıcı sıfatıyla sonsuz şükran hisleri ve heyecanla selamlandılar⁶⁸.

En önemlisi de Bakû'ye "Milli Azerbaycan Hükümeti"nin Gence'den gelmesi oldu. Bakû şehri Kızılların elinde iken "Milli Azerbaycan Hükümeti" geçici olarak Gence'ye yerleşmişti. Bakû'nün kurtarılması üzerine, Fethali Han Hoyski'nin reisi olduğu milli hükümet derhal Bakû'ye geldi ve bu suretle Azerbaycan Milli Devleti, öz başkentine kavuşmuş oldu. Bakû'nün Türk kuvvetleri tarafından zaptı, İstanbul matbuatında tafsilatlı bir şekilde anlatıldı ve sevinç dolu yazıların çıkmasına vesile teşkil etti⁶⁹.

Fakat Azerbaycan Türklerinin bu mutlu devri ancak dörtbuçuk ay sürmüştü. İstiklaline kavuşmasının coşkusunu henüz yaşamaya başlayan Azerbaycan bu kez, müttefiklerinin savaştan çekilmeleri ile yenik sayılan Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalamaya mecbur edilmesi ve bu mütarekenin ağır şartları arasında bulunan 11. ve 15. maddesine göre, yeni bir işgal yaratacaktı. Bu maddelere göre Osmanlı Devleti Azerbaycan'daki askeri kuvveti geri çekecekti ve ordusunu dağıtacaktı. Mütarekenin ağır şartlarına rağmen, Nuri Paşa askerlerden isteyenlerin gönüllü olarak Azerbaycan Ordusuna katılabileceğini tebliğ etti. Böylece henüz güçsüz olan Azerbaycan kuvvetlerine destek olacak pek çok Anadolu Türk'ü, gönüllü olarak Azerbaycan'a katılmıştır. Bakû'deki Türk kıtaları, ahalinin göz yaşları arasında şehirden ayrılmak zorunda kaldılar⁷⁰.

Bakû Hükümeti bunun üzerine, İngilizlerin İran'da yeni komutanı General Thomson'la müzakerelerde bulunmak üzere, Enzeli'ye bir heyet göndermiştir. 17 Kasım 1918'de General Thomson, İngiliz, Fransız,

68 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.538.

69 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.539.

70 Sünbül, Azerbaycan Dosyası, s.95.

Amerikan müttefik kuvvetleri komutanı sıfatıyla Bakû'ye gelmiştir. Merkeziyetçi Ruslara karşı İngilizlerin gösterdikleri kararsız tutumdan faydalanan Bakû Hükümeti işleri kendi istek ve takdirine göre yürütmüştür. Parlamento toplanarak yeni bir hükümet kurulmuştur. Gerek yeni parlamentonun seçilmesi, gerekse Hoyski Kabinesi'nin anyasaya uygun davranışı, İngilizlere, kanunlara riayet eden meşru bir hükümetle karşı karşıya buldukları kanısını vermişti. General Thomson, müttefik orduları komutanı sıfatıyla, 28 Aralık 1918 tarihinde verdiği bir beyanatta, bu koalisyon hükümetini tek yetkili hükümet olarak tanıdığını açıklamış ve yardım vaadinde bulunmuştur. daha sonra, İngilizlerin Bakû'den ayrılmasıyla bu vaadler yerine getirilmemiştir⁷¹.

İstiklalini mutlaka korumak azminde olan Azerbaycan Hükümeti, Amerikan Cumhurbaşkanı'na müracaat ederek kendilerine yardım edilmesini ve istiklallerinin tanınmasını talep etmişlerdir. Azerbaycan delegeleri Başkan Wilson ile 1919 baharında Paris'te görüşmüşler ise de Amerikan başkanının konferansın küçük milletlere pek hayat hakkı vermek eğiliminde olmadığını, fakat yeniden kurulacak Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyeti'nin istiklalinin tanınabileceğini bildirmişlerdir. Azerbaycanlılar, Gürcülerin aradan çekilmesi üzerine devam etmeyeceğini bildikleri halde Ermeniler ile birleşip bir federasyon kurmuşlar ise de, askeri güçleri olmadığı için çok geçmeden memleketleri kızıl ordu tarafından işgal edilmiştir. Azerbaycan Türklerinin kurdukları iki buçuk seneye yakın devam eden ve dünyanın en zengin petrol memleketlerinden biri olan müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti böylece sona ermiş ve Azerbaycan Türkleri de tekrar Rus emperyalizminin pençesine düşmek talihsizliğine uğramışlardır⁷².

71 Hostler, Türkler ve Sovyetler..., s.62.

72 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.77.

Ruslar Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra hemen bir komünist hükümeti kurarak "Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti"ni ilan etmişlerdir. 27 Nisan 1920 yılındaki bu istila, Milli Azerbaycan vicdanına indirilmiş ağır bir darbe idi. Komünist rejim bu Türk ülkesini de kendisine bağlayarak istiklaline son vermişti⁷³.

Azerbaycan halkı, Bolşevik işgalini sessizce kabul etmedi. Birincisi Gence'de başlamak üzere memleketin hemen her tarafında aylarca devam eden ayaklanmalar baş gösterdi⁷⁴. 1921'de Gence'de çıkan ayaklanmada Kızılordu 8000 kişilik zayıat vermiştir ve bu isyanların sonu ancak 1924 yılında alınabilmiştir⁷⁵.

Ruslar 12 Mart 1922'de Azerbaycan Cumhuriyetini Ermenistan ile Gürcistan'ın da dahil olduğu "Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"nin bir üyesi haline getirmişlerdir.

Sovyetler vakit kaybetmeden Azerbaycan Türklerinin Türk dünyası ile olan bağlarını koparacak tedbirler almağa başlamışlardır. Alfabe değişikliği bu tedbirler silsilesinin ilkinin teşkil etmiştir. Türklerin yüzyıllar boyu kullandığı Arap alfabesi değiştirilerek Latin alfabesi kullanılmaya başlanmıştır (1 Mayıs 1925). Bu değişikliğin tek gayesi Azerbaycan Türklerini, Türk-İslam kültüründen ve Türkiye ile olan bağlarından koparmak idi. Fakat Atatürk önderliğindeki Türkiye'nin 1928'de harf inkılabı yaparak Latin alfabesini kullanmaya başlamasıyla birlikte Türk kültürünün tesiri Azerbaycan'da ve diğer Türk ülkelerinde tekrar hissedilmesi Sovyetleri son derece tedirgin etmiştir. Türklerin bu kültürel bütünleşmesini mutlaka önlemek gayesiyle Ruslar, önce

73 Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Türkleri", Türk Kültürü, V/54, 1967, s.20-21.

74 Gürün, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, s.675.

75 Cemil Ünal, "Azerbaycan Türk'ü Rus'un Esiri Olamaz", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, 1985, Sayı:254, s.48.

Azerbaycan'ın siyasi hüviyetini yeniden değiştirmek yoluna gitmişlerdir. İlk olarak Azerbaycan Türklerinin dış ülkelerde elçilik bulundurma haklarını iptal eden Ruslar, daha sonra Sovyet kontrolünü eksiksiz mümkün kılacak tarzda Azerbaycan'ın siyasi bünyesinde bazı değişiklikler yaparak ülkeyi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin bir yesi haline getirmişlerdir. Böylece Azerbaycan'da tam bir kontrol sistemi kuran Sovyetler, 1938'de Latin harfleri ile basılmış milyonlarca kitabı ve evrağı imha ederek Azerbaycan Türklerine Rus alfabesini kullanmaya mecbur tutmuşlardır. Sovyetlerin, Azerbaycan Türklerinin dili üzerinde yaptıkları ve tahripkr değişikliği, onların dini kültürleri ve tarihleri üzerinde yaptıkları tahripler takip etmiřtir⁷⁶.

Rusların bütün bu kültürel ve manevi baskılarına ve Türk nüfusunu eritme politikalarına rağmen Azerbaycan Türkleri, daima Türklüklerini muhafaza etmişlerdir ve bugün Azerbaycan müstakil bir devlet halinde hr dünyadaki yerini almıştır.

---

76 Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.77-78.